

TANULMÁNYOK

Politikai fejlődés: mi, miért, hogyan?

A mai Magyarország előtörténete összehasonlító keretben

CSIZMADIA ERVIN¹

ABSZTRAKT

A tanulmány középpontjában az 1989–90 előtti Magyarország politikai fejlődésének komparatív vizsgálata áll. A szövegben a szerző nem foglalkozik az elmúlt 32 évvel, sokkal inkább az a kérdés izgatja, hogy a politikai fejlődés fogalmának hányféle értelmezése létezik. Ezek közül külön is kitér a fejlett országok (például az Egyesült Államok), valamint a fejlődő országok (azon országok köre, amelyek a gyarmati sorból szabadultak fel az 1960-as években) politikai fejlődésére, és kiindulópontja az, hogy Magyarország nem írható le sem a fejlett, sem a fejlődő országok esetében használt kategóriákkal. A tanulmány ugyanakkor elismeri, hogy a magyar fejlődés mindenkori mércéje a nyugati fejlődés, de nem fogadja el azt a megközelítést, hogy mivel a magyar fejlődés számos ponton eltér a nyugatitól, ez egyben azt is jelenti, hogy zsákutca. A dolgozat hipotézise a magyar politikai fejlődés „normalitásának” tézise.

KULCSSZAVAK: politikai fejlődés, amerikai politikai fejlődés, demokráciaelmélet, zsákutca, normalitás

ABSTRACT

Political development: what, why, how?

A comparative framework for Hungarian history

The essay focuses on the comparative analysis of Hungarian political development before 1989–90. Instead of dealing with the 32 years since the change of regime, the author is interested in how many different interpretations of political development can be identified. The author singles out examples of political development in developed countries (for example the United States) as well as developing countries (those countries which have become decolonized in the 1960s). The starting point of the analysis is that Hungary cannot be described by either the categories used for developed countries or those that are used for developing ones. While the essay recognizes that the measure of progress at all times for Hungarian development is the example of Western development, it does not accept the approach according to which Hungarian development is a “dead-end” because it differs from Western development in many ways. The essay puts forward the hypothesis of the “normality” of Hungarian political development.

KEYWORDS: political development, American political development, democracy theory, dead-end, normality

¹ Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet, e-mail: csizmadia.ervin@tk.hu

TANULMÁNYOK

Bevezetés

Manapság szinte mindenki azon gondolkodik, mi történt Magyarországon az elmúlt 32, de szűkebben az elmúlt 12 évben, s miért nem váltak valóra a kezdeti álmok. Sok megfejtés született, de ezek között viszonylag kevés az olyan, amely két fontos esz-közt (a történeti és az összehasonlító módszert) alkalmazná.

Az alábbi írásban arra teszek kísérletet, hogy történeti és összehasonlító szemléleti keretben írjam le a mai Magyarország kialakulása szempontjából releváns előzményeket. Hangsúlyozottan az előzményeket vizsgálom tehát, nem pedig közvetlenül az elmúlt 32 évet. Egy komplex fogalmat kerestem, amely alkalmas mindkét funkció (történeti és összehasonlító) betöltésére. Kiválasztásában fontos szempont volt, hogy tekintélyes fogalomról legyen szó, amely a politikatudomány egy korábbi korszakában szinte elsőszerű magyarázó elv volt. Ez a fogalom a politikai fejlődés.²

A politikai fejlődés fogalma az 1960-as és az 1970-es években nagyon népszerű volt. Akkoriban elsősorban a *fejlődő országok* változásainak leírására alkalmazták. Aztán később, amikor egyre inkább a világ más térségei (például Dél- és Kelet-Közép-Európa) felé terelődött a figyelem, a politikai fejlődés kategóriája lekerült a napirendről. De azért a politikai fejlődés vizsgálata – mintegy bűvópatakként – nagyon is jelen maradt. A legizgalmasabb vetület az, amikor a fejlett országok politikai fejlődése, vagy éppen a fejlett országok demokráciájának politikai fejlődése kerül vizsgálatra.

Az alábbi írásban először azt nézem meg, miképpen használható a politikai fejlődés fogalma általában, a demokratikus rendszer kifejlődésével kapcsolatban. Ezt követően bemutatom azt az iskolát, amely a politikai fejlődés kategóriáját kifejezetten az Egyesült Államok történetére alkalmazza. A harmadik részben más országok és Magyarország politikai fejlődését vetem össze. Végül felvetem azt a kérdést, hogy Magyarország rendszerváltás előtti történetét el tudjuk-e mondani, ha a politikai fejlődés iskolájának belátásait érvényesítjük. Provokatívabban: a magyar fejlődés valóban zsákutcs-e avagy normális? Az olvasót még egyszer emlékeztetem: az 1990 utáni korszakról ebben a dolgozatban nem írok.³ Amiről írok, az nem más, mint elő-történet, vagy a demokratikus előfeltételek története.

A politikai fejlődés, mint a demokratikus rend kifejlődése

Bár ahogy említettem, a politikai fejlődés iskolája elsősorban a fejlődő országok vizsgálatára fókuszál, azért a fejlett országok történeti fejlődésének kutatása is rég óta foglalkoztatja a kutatókat. A téma egyik úttörő írása Jonathan Tumin *The Theory of Democratic Development* című tanulmánya (Tumin 1982). Ez az írás számos tekin-

² Az elmúlt években számos kísérletet tettem milyen történeti-összehasonlító szemlélet érvényesítésére. Lásd: Csizmadia 2015, 2016, 2017, 2018, 2019a.

³ Az 1990 után időszakról lásd: Csizmadia 2019b.

TANULMÁNYOK

tetben követi korának tudományos mainstreamjét. Egyrészt abban, hogy a demokrácia kifejlődése helyeződik a középpontba és kevésbé kap a tanulmányban helyet a liberalizmus kifejezés. Másrészt abban, hogy nem gondolja, a nyugati országok egy tömböt jelentenek, sokkal inkább beszélhetünk ott is a fejlődés különféle fokain álló nemzetekről. Végül pedig abban, hogy a demokratikus elmélet kiterjeszhető kisebb országok értelmezésében, s nem arról van szó, mint a korai politikai fejlődés teóriában, amely szerint a nyugati modell nem adaptálható. Itt az angolszász modell nagyon is adaptálható; Tumin éppen azt mutatja be, hogy az általa hosszasan elemzett Barrington Moore (korának egyik legbefolyásosabb gondolkodója – Moore 1966) téved, amikor elméletét csak a nagy nemzetekre alapozza. Tumin szerint Moore úgy érvel, hogy a nagy országok vannak csak abban a helyzetben, hogy igazán demokratikussá váljanak, mindenki más külső behatásoktól és befolyásoktól szentved, ez pedig lehetetlenné teszi a demokrácia teljes hatáskörü kialakulását.

Tumin tanulmánya – miközben a politikai fejlődés iskolájában áll maga is – a politikai fejlődésnek egy új értelmezését adja, amely már nem csak a fejlett és a fejlődő kategóriákat ismeri, hanem az úgynevezett „köztes országokat” is, amelyek a nagyok mintáját követni akarják és követni is tudják. Itt tehát arról van szó, hogy a demokrácia akkor is kifejleszhető, ha az indulási feltételek nem tökéletesen olyanok, mint a legfejlettebb nyugat-európai országokban.

De természetesen egy ilyen új módon felfogott politikai fejlődéshez, vagy pontosabban a demokrácia kifejlődéséhez más szerzők is társíthatók. Dani Rodrik például egy mai szerző, aki azok közé tartozik, akik szerint nem az a kérdés, hogy bizonyos országok miért nem liberális demokráciák, hanem az, hogy egyáltalán hogyan jöhetnek létre liberális demokráciák és mi tartja fenn őket (Rodrik 2016). A válasza az, hogy ehhez speciális történelmi feltételek kelljenek. S hogy mennyire fontos a demokrácia kifejlődése szempontjából a történelem szerepe, arra az Acemoglu – Robinson szerzőpáros híres könyvében találunk válaszokat. Egyrészt eleve azt állítják, hogy a történelem évszázadai formálták olyanná a Nyugatot, amilyen. De a történelemnek ezt a fontos „demokráciaépítő” szerepét egy területen, az intézmények vonatkozásában külön is kiemelik: „A történelmi folyamatok azok, amelyek – az intézményi szakadás révén – olyan különbségeket generálnak, amelyek kritikus fordulatok idején fontos következményekkel járhatnak.” (Acemoglu – Robinson 2013: 410) Elméletük lényege az, hogy a nyugati fejlődés során, főképpen a gyarmatosítás időszakában egyfajta „intézményes szakadás”, vagy másképpen „kritikus fordulat” jött létre (Acemoglu – Robinson 2013: 17), amely az addigi monolit intézményrendszer helyébe fokozatosan egy plurális intézményi struktúrát állított. Ez a plurális intézményrendszer azután egy nagyon erős, és Európa más régiói számára követhetetlen dinamikát biztosított. Ennek az intézményi dinamikának fontos összetevője a – nevezzük így – intézmények közötti összhang, az tehát, hogy az egyes intézmények nem csupán külön-külön hatékonyak, de együttesen is; azaz van közöttük egy nagyfokú belső kohézió. Ilyenfajta belső kohéziót a kelet-közép-európai fejlődésben

TANULMÁNYOK

nem sok helyen tudtak produkálni, a magyar fejlődésben pedig végképp nem. Nem véletlenül írják egyébként a szerzők, hogy „a ma létező intézményi minták mélyen a múltban gyökereznek” (Acemoglu – Robinson 2013: 49). A plurális intézményrendszer történeti kifejlődésének korlátozottsága a mai magyar politikai élet egyik olyan hagyománya, amelynek közvetlen visszahatása van a mai politikára.

Egy másik fontos kutatási irány a politikai fejlődés szempontjából az elitek fejlődésére koncentrál. Ebben a tekintetben nagyon komoly munkásságot fejtett ki az elmúlt évtizedekben John Higley, aki a 2000-es évek közepén Michael Burtonnal írt közös könyvet (Higley – Burton 2006) kardinális jelentőségű könyvükben az elitmagatartások átalakulása kapcsán a nyugati országok esetében is a „viszálykodó elitek” jelenségéből indulnak ki. Ezt azonban a későbbiekben felváltják az együttműködő elitek. Az „együttműködő elitek” kialakulásának folyamatát hosszasan elemzik az 1688-as „Dicsőséges Forradalom” angol példáján. Céljuk annak a folyamatnak a bemutatása, amelynek során a régi és az új uralkodó elit kiegyezik egymással. Azaz létrejön Európa egyik első forradalma, amelyben az új erők nem a régiek totális megsemmisítésére törekednek, hanem arra, hogy a két csoport között valamiféle egyensúlyi állapot jöjjön létre. Rendkívül érdekes és mélyreható fejtegetéseik oda konkludálnak, hogy ahol ilyen elit-kompozíció nem jön létre, sokkal nehezebb lesz a demokrácia liberális válfajának kiépülése. Az olvasóban felmerülhet a kérdés, hogy mi van azokkal az országokkal, amelyeknek nem volt angol típusú „dicsőséges forradalmuk”. Itt nyilvánvalóan elsősorban „hagyományos” forradalmakról beszélhetünk, ahol tehát az említett együttműködési kultúra vagy nem, vagy csak korlátozottan alakul ki. Ezt megerősíti egy szintén a 2000-es években készült vizsgálat, amelyet Goldstone és Ulfelder végzett (Goldstone – Ulfelder 2004). Az ő következtetésük pedig az, hogy a demokráciára leselkedő legnagyobb kockázat az elitszoportok egymás elleni túlzott viszálykodása. Talán nem kell részletesebb bizonyítás, hogy megállapítsuk: a mai Magyarországon éppen hogy nem az együttműködés mintázatai dominálnak, hanem a viszálykodásé. A viszálykodás „történelmi mintája” persze azért erősödött meg Magyarországon, mert nálunk plurális intézmények sem jöttek létre, s ebből adódóan „nem volt szükség” egy olyan hagyományra, amely egy ilyen intézményrendszerhez szocializálná az eliteket.

A demokráciák kifejlődéséről szóló irodalom legfontosabb mondanivalója annak hangsúlyozása, hogy több területen kohézív folyamatok játszódtak le ezekben az országokban, azaz a történelmi fejlődés kiérleli az intézményes struktúrákat és az intézményeket működtető szabályokat. Ha négy szinten nézzük (nemzet, intézmények, elit, társadalom), akkor azt mondhatjuk, hogy a legtöbb nyugat-európai országban először világosan kialakultak a nemzeti keretek. Erre szolgáltak az állam- és nemzetépítési folyamatok (Tilly 1975). Az intézmények szintjén erre szolgáltak egyrészt a pártok (Lipset – Rokkan 1967) és a törésvonal elmélet, illetve a pártfejlődési irodalom – Csizmadia 2015). S ugyanide sorolhatjuk az elitek viszálykodóából együtt-

TANULMÁNYOK

működővé válását (Higley – Burton 2006). De a társadalom szintjén is végbemegy egy kohézió, amelyről Michael Mann fontos tanulmánya tudósít (Mann 1970).

Mi tehát ennek a kutatási iránynak a tanulsága? Az, hogy a politikatudomány a politikai fejlődés kutatási paradigma keretében arra jut: a politikai és a társadalmi kohézió a legfontosabb kérdés, és azok az országok tudnak igazán fejletté válni, amelyek ezen a területen sikeresen lépnek előre. Ezek az országok az elitjeik közötti együttműködést, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet, az intézmények és a törvények uralmát a személyi autoritások helyén nem rombolásként, hanem új kohézív struktúrák megteremtéseként élték meg. Kelet-Közép-Európában hiába épül ki az intézményes szféra (egy része), de a társadalmi és politikai kohézió gyenge szinten marad.⁴

Politikai fejlődés egy országban: az Egyesült Államok

Külön színfolt a politikai fejlődés új irányzatai között az 1980-as évek második felében induló amerikai politikai fejlődés (APD) irányzat. Ez az irányzat ráirányítja a figyelmünket, hogy a politikai fejlődés kutatási irányzatának újabb dimenziója egyetlen ország fejlődésének vizsgálata. Az APD mindmáig legátfogóbb koncepcionális kifejtését Karen Orren és Stephen Skowronek teszi közzé *The Search for American Political Development* című könyvében (Orren – Skowronek 2004). A szerzők mindjárt a könyv legelején azt kérdezik: „Mivel jár az amerikai politika történelmi elemzése, és egészen pontosan mi a politikai fejlődés?” (Orren – Skowronek 2004: Előszó) Majd így folytatják: „Amellett érvelünk, hogy az APD-t nem lehet sem az Egyesült Államok politikai történelmeként tekinteni, sem adatforrásként nem-történelmi feltevéseken alapuló politikai elméletek kipróbálására. Állításunk szerint az APD mint kutatási téma azért is figyelemreméltó, mert önálló elképzelése van a politikai elemzés mibenlétről, megbirkózik azzal, amit mi a politika történelmi megközelítésének hívunk. Láthatjuk majd, hogy az elemzői álláspont különbözik az amerikai politika vizsgálatának egyéb kutatói programjaitól, akkor is, amikor történelmi témáról van szó, és azoktól is, amelyeket a politikai fejlődés korábbi vizsgálatai kínáltak.” (Orren – Skowronek 2004: Előszó)

Orren és Skowronek könyve *The Historical Construction of Politics* című első fejezetében felteszi azt a nagyon egyszerű kérdést: „Miért ez az új vonzalom Cliohoz?” Az egyik válaszuk az, hogy a politológusok – úgy tűnik – betöltöttek egy űrt, ami azzal keletkezett, hogy az Egyesült Államok kutatására specializálódó fiatalabb történészek elfordultak a kormány és tágabban a politikai vezetés vizsgálatától. De van ennél fontosabb ok is: a politológusokat az intézményrendszerben zajló folyamatok új szemléletű vizsgálata vonzotta az amerikai történelemhez, s ehhez az indít-

⁴ Arról, hogy miért nem jött létre megfelelő társadalmi kohézió az 1990 utáni új demokráciákban, a legjobb feldolgozás: Zon 1994.

TANULMÁNYOK

tatást (megint a politikatudomány politikai háttere) a 20. század utolsó harmadának „mozgalmi kultúrája” adja, megkérdőjelezvén a fennálló társadalmi és intézményi viszonyokat. De az állami, kormányzati intézmények történeti vizsgálatán túl a szerzők mást is vizsgálnak. Például azt, hogy mi történt az amerikai történelem különböző időszakában. „Mi történt ugyanebben az időszakban az amerikai kormányzás más részeiben? Mi történhetett volna, ha a dolgok a politika egy normatív sztenderdjé által előírt utat követték volna? Mi történt más országokban, a történelem hasonló időszakában?” (Orren – Skowronek 2004: 6).

Az is külön érdekesség, hogy miközben a domináns amerikai politikatudományi kutatások „mániákusan” a rendszerszerűség feltárásával vannak elfoglalva, az APD ellenkezőleg: a „rendetlenség” okait keresi. „Ez a kutatás felfedi a zűrzavar, a fragmentáció és inkongruitás okait, és az intézményrendszer egészét dinamikusan közelíti meg.” (Orren – Skowronek 2004: 14) Természetesen az APD nem fordít teljes egészében hátat a rend(szer) kérdésének sem, ám a különbség az APD és a hagyományos elemzés megközelítése a változás fogalmában rejlik. „A hagyományos politikai elemzésben, még ha a téma történelmi is, a változást általában egy intermezzónak tekintik a viszonylag folytonos egyezségek között, egy átmenetnek az egyik stabil állapotból a vagy stabil úttól a másikba. Időben a rend „normális” politikája között elhelyezkedve a változást epizodikusnak és behatároltnak látják. Fordítva, az APD-nél a változás valami, ami inherens része a politikának, mint olyan; szervesen hozzátartozó része a minták egymás mellé rendeződésének, ami történelmileg megalkotja a politikát.” (Orren – Skowronek 2004: 14) Az APD igyekszik lebontani a változás és rend közötti határokat.⁵

A politikai rend és a politikai változás fogalmainak újraértékeléséhez fontos megérteni azokat a feszültségeket, amelyek rendre kialakulnak abból eredően, hogy egyidejűleg különböző politikai „rendek” létezhetnek. Például az 1830-as években a déli rabszolgaság létezése és a demokrácia kiterjesztése a fehér férfiak számára egy időben nem a rend tagadása, hanem bizonyíték arra, hogy a politika bármilyen reális bemutatása többféle rendet fog tartalmazni, csakúgy, mint konfliktusokat, ami kölcsönös interakciójukból ered (Orren – Skowronek 2004: 17).

Természetesen az APD alapkönyvéből csak néhány elemet villantottam fel, de talán ebből is látszik, hogy ezt az irányzatot mennyire másfajta tájékozódás jellemzi, mint 60-as évekbeli elődjét.

Más APD-kutatók pedig újabb érdekes kérdéseket vetnek fel. A *Polity* című folyóirat 2005. októberi tematikus száma például *Periodization and American Politics* címmel jelent meg. Ebben az öt előadást tartalmazó összeállításban nem csak az amerikai, de a magyar politikai fejlődés vizsgálata szempontjából is rendkívül izgalmas fejtegetésekkel találkozunk. Az egyik: jó helyen vannak-e a (hagyományos) kor-

⁵ Az APD változáselmélete itt igen közel van Norbert Elias változásfogalmához: Elias 2004: 21. Eliasra visszatérek.

TANULMÁNYOK

szakhatárok, azaz valóban azokat a pontokat tekintsük-e meghatározóknak, amelyeket a mindenkori közmegegyezés annak tekint? Rogan Kersh például megpróbálja azonosítani, mikor alakultak ki a ma is érvényben lévő korszakhatárok, periodizálási sémák. Először is megállapítja, hogy a hagyományos 19. századi megközelítésben a korszakolás a hősként azonosítható személyekhez kötődik; a hősöknek az volt a funkciójuk, hogy az új periódus általuk válják megkülönböztethetővé az előző (nevezzük így: „hőstelen”) korszaktól (Kersh 2005: 514). A szerző továbbá közzétesz egy táblázatot is, amely az 1950-es években lett kanonizálva, s amely az 1760-as évektől az 1945 utáni korszakig megadta az egyes korszakhatárokat és azokat névvel is ellátta.⁶ Kersh arról is beszámol, hogy az idősebb Schlesingernél is egy máig érvényben lévő politikai cikluselmélet megalapozásáról van szó, s még inkább ez mutatható ki fiánál, aki 30 éves ciklusokban látja fejlődni és változni Amerikát (Schlesinger 1986).

Az is nagyon érdekes, hogy ebben a statikus korszaknyitó és -záró pontokkal rendelkező hagyományos felosztásban két tényezőnek van meghatározó jelentősége. Az egyik a demokratikus fejlődés; a másik a gazdasági változás. Kis leegyszerűsítéssel, akkor vannak korszakfordulók, ha e két területen látványosabb változások állnak be. Kersh szerint (és ehhez a többi szerző is csatlakozik) ez a megközelítés túlságosan statikus és nem írja le jól az amerikai politikai fejlődés lényegét. Ezért hát arra a kérdésre, hogy jó helyen vannak-e a korszakhatárok, a szerzők egyöntetűen azt mondják: nincsenek.

De felmerül egy másik kérdés is. Ez pedig az, hogy egy másfajta korszakolásban hol legyenek a periodizációs határok. Egyáltalán: ugyanúgy képzeljük-e el a határokat, csak éppen a kezdő- és a végpontokat tegyük máshová? Kersh itt nem annyira radikális, mint más szerzők. Megállapítja például, hogy bármennyire is szükséges volna, a politikai fejlődés irányzatához tartozó szerzők ritkán támadják a hagyományos korszakolást. Ugyanakkor, ha nem is írják felül az ADP szerzői a hagyományos korszakhatárokat, nagyon sokat tesznek, két értelemben is. Egyrészt új és innovatív fogalmakat vezetnek be⁷ másrészt az APD kutatói kreatív módon képesek értelmezni az egyes korszakokat. Kersh ennek példaként a nemzetközileg is közismert Theda Skocpol munkásságát említi, aki például a Progresszív Érát elemezve nem csak arról beszél (ez lenne a hagyományos megközelítés), hogy milyen politikai reformok születtek ebben a korszakban, hanem arról is, hogy milyen újszerű módon alkalmazták a kormányzati tekintélyt, túlmenően azon, hogy az egyes ügyekben alkalmazták a szokásos érdekoalíciók létrehozatalát (Kersh 2005: 519).

A legérdekesebb felvetést azonban Andrew J. Polsky teszi (Polsky 2005: 529), aki nem feltétlen ért egyet azzal, hogy az APD kutatói elfogadják a hagyományos kor-

⁶ A táblázat Arthur M. Schlesinger (1949) című könyvéből való.

⁷ Ilyen például Skowronek „rekonstruktív elnökök” fogalma. Ilyen volt például: Jefferson, Jackson, Lincoln és Roosevelt. Lásd: Kersh 2005: 519.

TANULMÁNYOK

szakolást. A szerző hivatkozik a Byron Shafer és Anthony J. Badger által szerkesztett – Amerika hosszú történeti fejlődését vizsgáló – kötetre, amelynek szerzői nem pusztán azt mondják, hogy a régi helyett *egyetlen* új korszakolás szükséges. Ennek a kötetnek épp az a mondanivalója, hogy a már nem igazán irányadónak tekintett régi helyett nem szabad *egy* másikat megalkotni. Polsky dolgozatának záró fejezetében egyenesen egy új periodizálási hullám szükségességéről beszél, amely *alternatív rész-periodizációkat* jelent. Itt tehát egy érdekes gondolkodási irányról van szó, ami végül felvet még egy kérdést: vajon lehetséges-e, hogy egy újfajta periodizációban ne csak a változásokra, hanem a folytonosságra is tekintettel legyünk? A hagyományos periodizációban az új korszak akkor következik, ha a régi folytonossága megszakad. De mi van, ha mindez csak látszólagos? Azaz: a folytonosság az új rendszerben is erősebb, mint a megszakítotttság. Mindenesetre Polsky azt ajánlja írásában, hogy olyan periodizációra van szükség, amely a változásokat és a folytonosságot is integrálni képes (Polsky 2005: 524).

Az eddigiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy bár az APD irányzata rendkívül invenciózus, de túlságosan a rezsimekre, a polityre, az intézményekre koncentrál. Ezért említsünk meg röviden egy kritikai megközelítést, amelyben a szerző éppen ezt bírálja. Carol Nackenoffnak az amerikai politikai fejlődés *privát gyökereiről* írott tanulmányáról van szó (Nackenoff 2014)⁸ amelyben a szerző külön fejezetben bírálja az állam- és intézmény-centrikus megközelítéseket, és leszögezi, hogy ezeken a társadalmi cselekvések és szerveződések vizsgálata felől lehet túllépni (Nackenoff 2014: 130-132). Az általa bemutatott alternatíva a politikai fejlődés kutatásának ahhoz a korábban már bemutatott ágához kapcsolódik, amely mikro-narratívákat, illetve mikrotörténeteket vizsgál. Tulajdonképpen egy civil szervezet intézményesítési folyamatát mutatja be, amelynek során a szerveződés országos hatóképességre tesz szert.

Végezetül érdemes még megismerkednünk Elvin Lim (Lim 2014) írásával, amely egy a politikai eszmék és intézmények történeti fejlődésével foglalkozó folyóirat (az American Political Thought) *American Politician Thought and American Political Development* című tematikus összeállításának részeként jelent meg. A 2014-ben induló folyóirat már létezésében is jelzi, hogy az 1980-as években induló irányzat új területek felé is tájékozódik, s már nem csak az intézmények önmagában vett fejlődése, hanem például az eszmék fejlődése is érdekli. Nagyon érdekes és termékenynek tűnő új kutatási irány ez, s Lim is ennek jegyében fogalmazza meg gondolatait. Ezek lényege, hogy „az amerikai politikai fejlődés és az amerikai politikai gondolkodás szervesen összekapcsolódik” (Lim 2014: 147). A szerző alternatív elméletet fejt ki Amerika alapításával kapcsolatban, mert nem egy, hanem két alapításról beszél. Igazából a másodikat (1787–1789) és az antifő-

⁸ Ez a tanulmány nem az említett szimpozionon elhangzó előadás, azaz a szerző más alapokról és időben is jóval később beszél.

TANULMÁNYOK

deralista-föderalista vitát tartja ebből a szempontból meghatározónak, s úgy véli: a föderalisták voltak az első developmentalisták az Egyesült Államokban (Lim 2014: 146). Ők voltak azok, akik megújították az első alapítás koncepcióját (amelyben még csak 13 tagállam vett részt), s ezen túlmenően megteremtettek egy sokkal ambíciózusabb tervet, amelyben már megjelenik a *we the people* gondolat is (Lim 2014: 147). A szerző nagy érdeme, hogy bemutatja ezt a két tábor közötti vitát, annak gondolkodás- és felfogásbeli hátterét tartja Amerika igazi alapításának. A kormányzat szerepével kapcsolatos új felfogás az, ami itt – a második alapítással – megjelenik, s az, hogy a kormányzat azért kell, hogy kollektív célokat tudjunk megvalósítani (Lim 2014: 148). Az is igen lényeges meglátás, hogy míg más országokban a nyelv vagy a kultúra a helyi identitás bázisa, addig az Egyesült Államokban egy olyan szellemi alapzat jött létre, amely az alapítás két aktusához nyúlik vissza (Lim 2014: 151). A második alapítás pedig nem lezárta, hanem megnyitotta a vitát az amerikai identitás mibenlétét illetően (Lim 2014: 153). A vita állandó, de sosem születhet végleges eredmény, soha nem lehet lezárni azt a vitát, hogy „kik vagyunk” (Lim 2014). Voltaképp a szerző az amerikai hagyomány lényegét úgy határozza meg, hogy az alapítók egyszerre alkotmányos kötelezettséggé tették az APD és APT szétválaszthatatlan egységét (Lim 2014: 155).

Nyugati és magyar politikai fejlődés

A politikai fejlődés kategóriája tehát ma már nagyon sokféleképp használható, rugalmas fogalom s nem csak egyféle értelmezése van. Abból kell kiindulnunk, hogy Magyarország sem nem fejlődő, sem nem fejlett ország, ugyanakkor valamennyi fejlődés-elméletben találhatunk elemeket, amelyek alkalmazhatóak Magyarország politikai fejlődésének vizsgálatához. Nyilván kevésbé szeretnénk magunkra alkalmazni azokat a mércéket, amelyeket a fejlődő országokra alkalmaztak az 1960-as, '70-es években. Ehhez a korszakhoz bizonyos hidegháborús ideológiai klisék tapadnak, s nyilván ez nem könnyíti meg, hogy a korszak vezető politikatudományi paradigmájából a magyar politikai fejlődés vizsgálatához hasznosítható támpontokat találjunk.

De nem vagyunk könnyű helyzetben akkor sem, ha a fejlett országokra vonatkozó ismérveket akarjuk adaptálni. Vegyünk egyetlen példát, a politikai fejlődés és politikai gondolkodás egységét a fenti APD-elemzésből. Az amerikai szerzők úgy látják, e két terület között szerves összefüggés van. De vajon mit kezdhetnénk egy ilyen tézissel, ha azt Magyarországra kívánnánk alkalmazni? Természetesen nem arról van szó, hogy a politikai gondolkodás ne játszott volna mindig is szerepet a magyar történelemben. De egészen más a politikai eszmék bizonyos kitüntetett darabjait elemzés tárgyává tenni, mintha azt szeretnénk bizonyítani, hogy köztük és a politikai fejlődés között *szerves* kapcsolat áll fenn, egyik a másik nélkül el sem képzelhető. Ilyet állítani kifejezett merészségre vallana. Ahogy ezt számos szerzőnél olvashat-

TANULMÁNYOK

juk: Amerika alapító atyái szinte kivétel nélkül politikaelméletileg képzett emberek voltak (vö. Kirk 2020), ami a magyar politikai vezetőkről a 18-19. században korántsem mindig mondható el. Természetesen nem arról van szó, hogy csak a fejlett nyugati minta, illetve annak megisméltése lenne elfogadható a magyar fejlődésben. Ezer oka van annak, hogy a hazai politikai elit, a 19. század nagy magyar politikusai nem olyanfajta elméleti felkészültséggel rendelkeztek, mint amilyenekkel az angolszász világban. Nem mellesleg erről Szekfű Gyula is ír a *Három nemzedék*ben, amikor arról beszél, hogy a magyar liberalizmus egyáltalán nem olyan lett a 19. században, mint az angolszász liberalizmus (Vö. Szekfű 1935). Véleményem szerint azonban semmiképpen nem szabad hierarchiát állítanunk a nyugati és a magyar elitek között.

Ugyanakkor legitim az a kérdés, hogy a politikáról való elméleti gondolkodás mennyire tárgya egy ország közéletének. Azt mondhatjuk: az angolszász országokban (de tágabban: Nyugat-Európában) az írásos politikaelméletet kifejezetten magas szinten művelték. Amerika alapítása előtt is magas szinten volt már az angol politikai filozófia és ebből sok mindent importáltak az amerikai államalapítás korában, illetve a Függetlenségi háború előtti időkben is. Ilyen jellegű, mélyen filozofikus hagyománya Magyarországnak természetesen nincs, aminek megvannak a magyar történelemhez szorosan kapcsolódó okai. Egészen egyszerűen a Mohács utáni magyar politikában nem volt lehetőség a politikáról való gondolkodás elméleti megalapozásának. Érdekes és megfontolandó Láncki András megközelítése abban az írásában, amelyben a magyar politikatudomány történeti-elméleti hagyományait keresi, és csak korlátozottan talál rá azokra. Annál nagyobb a politikai irodalom (Láncki 1994). Ide azokat a műveket sorolhatjuk, amelyeket magyar nyelven, kifejezetten az aktuális politikai viszonyok megtartása vagy megváltoztatása kapcsán írnak magyar szerzők (lásd erről: Ballagi 1888). Ha tehát a magyar politikai fejlődést összehasonlítjuk főképpen az az angolszász országokkal, akkor a mérce nem igazán lehet a politikai gondolkodás különlegessége és kifinomultsága.

De nézzük kicsit tágabban, a politikai gondolkodáson túllépve a kérdést. Számos szerző vizsgálja, milyen tényezők kombinációja, összegeződése hozta létre azt a komplexumot, amelyet nyugati fejlődésnek nevezhetünk. Dani Rodrik például több ilyen is talál (nemzetköziesedés, demokratizálás, kapitalizálódás, integrálódás), de azt állítja, hogy ezek egy speciális történelmi konstelláció eredményei, azaz csak ott jöttek létre, ahol ezek a körülmények megvoltak, és egymást erősítve hatottak (Rodrik 2016). Hozzátehetjük még a gyarmatosítást vagy akár a háborúk szerepét és az ipari forradalmat, vagy a civil társadalom és a parlamentarizmus kifejlődését, s nagyjából megkapjuk azokat a tényezőket, amelyek a fejlett nyugat jellegzetességei voltak. A már említett demokrácia kifejlődési elmélet (lásd Tumin 1982) főképpen ezekre a tényezőkre koncentrálva elemzi azt az utat, amelyet a nyugati országok nagy része (persze egyáltalán nem egyformán és egyidőben) bejárt. Ennek a fejlődési formának van egy egyszerű tanulsága: fejlődés ott van, ahol közelebb kerülnek a demokratizáláshoz, kialakul a kapitalizmus, van civil társadalom, erős a parlament

TANULMÁNYOK

és hatalmat nyer el az uralkodóktól és – nem utolsósorban – vannak gyarmati, sőt birodalmi ambíciók is.

Nyilvánvaló, hogy a fejlődésnek ezt az útját Magyarország (mint ahogy a régió legtöbb országa) nem tudta megismételni, s éppen a hiányzó „speciális történelmi körülmények” miatt. Ha tehát Magyarország politikai fejlődését elemezzük és arról valami újszerűt akarunk mondani, akkor túl kell lépniünk azon a szinten, hogy Magyarországon nem sikerült egy az egyben átültetni a nyugati mintát. Azt hiszem, az elmúlt hosszú évtizedekben túlságosan is egy kész helyzetből indultunk ki és túlságosan csak az átültetés mozzanatára koncentráltunk. Holott előtte meg kell vizsgálnunk egyéb kérdéseket is.

Az első, amit meg kell jegyeznünk, hogy behatóbban érdemes megvizsgálunk az országok között létező – hogy úgy mondjam – „természetes” aszimmetriát. Ha a nyugati „speciális körülményeket” és a magyar (egyébként máshogyan szintén speciális) helyzetet hasonlítjuk össze, megállapíthatjuk: ebből csakis nagyon különböző, egymástól nagyon eltérő fejlődés jöhet létre. Ha igaza van Acemoglu-nak és Robinsonnak, hogy a mai egyenlőtlenségek nagy része a 19. századig vezethető vissza, akkor ehhez most tegyük hozzá azt a már szintén idézett tételüket, miszerint ezek a nagy különbségek éppen a 19. századot megelőző évszázadokban, azaz a történelemben jöttek létre (Acemoglu – Robinsón 2013). Amikor egy adott ország – esetünkben Magyarország – elítje azt a célt tűzi maga elé, hogy csökkenti vagy felszámolja különbségeket, voltaképp magának a világpolitikának-világrendszernek a legfontosabb elvét kívánja meghaladni, s ez az egyenlőtlenségekre épülő aszimmetria. Az persze egy rendkívül nehéz (szinte lehetetlen) politikusi alapállás lenne, hogy ezt az aszimmetriát elismerjék, s ne akarják csökkenteni annak szintjét. Ugyanakkor visszatérően azt látjuk, hogy ez vagy nem, vagy csak rövid időre sikerül, s a különbségek – hosszú trendeket nézve – nemhogy csökkennének, de inkább még növekednek.

A már sokszor említett hanyatlás- és zsákutca-elméletek erre a visszatérő helyzetre adnak egy, a geopolitikai és nemzetközi kihíváshoz képest kevésbé lényegi, ám nagyon meggyőző választ. Azt állítják ugyanis, hogy Magyarországon elvben meglennének a feltételek a megfelelő adaptációhoz, a felzárkózáshoz, de a mindenkori elitnek (és a társadalom) ezekkel a lehetőségekkel – erkölcsi vagy egyéb okokból – nem tudnak élni. Megítélésem szerint a magyar politikai fejlődésről írott legtöbb mű (legyen az szakmai vagy esszéisztikus) legfőbb problémája, hogy túlságosan preferálja a *permanens történelmi mulasztás* érvét, s ezzel valójában egy erkölcsi vagy pszichológiai dimenzióba utalja a válaszkeresést arra a kérdésre, hogy Magyarország politikai fejlődése milyen is. Az, hogy milyen, nem lehet kérdéses, hiszen ahol az elitnek, évszázadok során nem megfelelően látják el a feladatukat, ott csak egy torz szerkezet jöhet létre és öröklődhet nemzedékről nemzedékre. Nem véletlen egyébként 1989–90 antihistorikus alapállása: az évszázados negatív trend megszűnését várta ekkor mindenki, méghozzá úgy, hogy a demokratikus intézmények a jövőben lehetetlenné teszik a nem demokratikus magatartások és politikai cselekvések visszatérést. És az sem vé-

TANULMÁNYOK

letlen, hogy 2010 óta ismét az a vélekedés tekinthető elterjedtnek, hogy a jobboldali kormány a magyar történelem legrosszabb hagyományait hozza vissza.

De ha nem fogadjuk el azt a tézist, hogy egy ország visszatérő kudarcait a permanens történelmi mulasztás okozza, akkor oda kell fordulnunk az úgynevezett mintaadó és mintakövető országok problematikájához (lásd erről: Csizmadia 2019a). Vajon lehet-e ugyanolyan vagy hasonló politikai fejlődést elvárni a két különböző csoportba tartozó országoktól? Vegyük például Kevin Narizny nagyon érdekes tanulmányát, amelyben azt mondja: az 1945 utáni időszakban a világot vezető szerepet egyértelműen az angolszász hatalmak töltik be (Narizny 2011). Ne vizsgáljuk most meg azt a kérdést, hogy igaza van-e ebben, nézzük csak azt, hogy *ha* igaza van, akkor ez egészen másfajta követelményeket ró azokra az országokra, amelyek vezetnek, mint azokra, amelyek megpróbálják leolvasni a mintákat és követni azokat. De már megállapítottuk, hogy a nyugati fejlődéshez speciális körülmények együtt állása kellett, s ezt most azzal egészíthetjük ki, hogy e körülmények bizonyos országokat *világvezető* szerephez juttathattak el. Míg mások, sem a történelemben, sem azóta ilyen szerepet nem birtokolnak.

Amikor tehát a kérdést leegyszerűsítjük bizonyos intézmények átvételére (mint például a tranzitológia teszi), akkor egyszerre vagyunk realisták és a lényegét megkerülők. Realisták annyiban, hogy egy adott időpillanatban mindig csak bizonyos formális eljárások adaptálhatóak. Sosem lehet *történelmi fejlődést* átültetni, vagy ha tetszik: azokat a mélystruktúrákat, amelyek a nyugati fejlődés lényegét alkotják. Ami az adott időben átvehető, az nem több mint néhány egyszerű – és könnyen átültethető – elem, amelynek révén a felzárkózó ország elitje úgy érezheti: felzárkózott a fejlődés fő irányához. De valójában ez a felzárkózás éppen azért korlátozott és viszonylagos, mert a leglényegesebb struktúrákat és viszonyokat nem érinti.

S ez jelenti a lényeg megkerülését. Egy-egy rendszerváltás, a külső mintához való alkalmazkodás *nem* jelenti a mélyen fekvő aszimmetria meghaladását. 1989–90-ben például a nyugati demokratikus intézmények átültetése azzal a hittel töltötte el az elitet és társadalmat egyaránt, hogy Magyarország egyúttal szuverén államként a nemzetközi közösség ugyanolyan rangú tagja lesz, mint a régi nyugati nemzetek. Csakhogy nagy tévedés lenne nem látnunk, hogy a geopolitikai különbségek legfeljebb felfüggesztődtek és bizonyos nemzetközi körülmények (például a Szovjetunió szétesése és Oroszország meggyengülése) hatására háttérbe szorultak. A jelen-centrikus elméletek virágzása azért is lehetett oly teljes, mert a 90-es évtized nagy részét nem zavarták meg geopolitikai, a nemzetközi viszonyokat nagymértékben átalakító kérdések.

Ugyanakkor van itt még valami, amennyiben a mából kicsit visszalépünk a 19. század felé. Ha ezt tesszük, azt látjuk, hogy a mintaadás és mintakövetés mechanizmusai mások, mint a mi korunkban, amikor eléggé jól látható, mely országok a csúcsemokráciák. A 19. században sokféle országméret és országfelépítés létezik. Vanak nemzetállamok, vannak gyarmattartó és gyarmatnélküli birodalmak. Sőt van-

TANULMÁNYOK

nak olyanok is, amelyek nemzetállamként birodalmak. Az világosnak látszik, hogy ennek is nagy jelentősége van országok fejlődésében. A már említett Kevin Narizny például leírja, hogy az a fajta birodalmiság, amelynek van terjeszkedő kapacitása, megtanítja az állampolgárokat arra, hogy ezt a hódító jelleget nemzeti büszkeség (sőt kivételesség) forrásának tekintsék, s úgy gondolják, hogy nekik „felhatalmazásuk” van értékeik exportjára (Narizny 2011). De ami a magyar fejlődés szempontjából érdekes: lehet ilyen büszkeség forrása az is, ha egy ország „helyzetrendezőnek” tekinti magát?⁹ Itt tehát nem a demokratikus magatartásformát, hanem egy geopolitikai viszonyt akarnak terjeszteni, egészen pontosan azt, hogy Magyarország képes más országokat vezetni vagy számukra mintát mutatni. Ha jobban akarjuk érteni a mai korszakot, ha értelmezni kívánjuk az Orbán-rendszernek az 1990-es évek elejéhez képest egészen másfajta külpolitikai koncepcióját, akkor nem tekinthetünk el ennek a sajátos magyar, a birodalmiságból következő hagyományrétegnek a vizsgálatától (az orbáni külpolitikáról lásd: Csizmadia – Lakatos – Novák – Rajnai 2022).

Minden a felé mutat tehát, hogy a politikai fejlődés fogalma egy adott ország kontextusában újragondolandó. Nyilvánvaló Amerika esetében egészen mást gondoltak újra az APD teoretikusai, mint amit nekünk célszerű végiggondolnunk Magyarország kapcsán. Egy dolgot persze nem tehetünk meg, hogy miközben Magyarország politikai fejlődésének mozgatóira keressük a választ, *csak* Magyarország önmagában vett történelmére koncentrálunk: egy ország politikai fejlődésének minőségét csak akkor állapíthatjuk meg, ha azt komparatív keretben szemléljük.

A magyar példa: zsákutca vagy normalitás?

Az első kérdés mindjárt az: a magyar politikai fejlődés vizsgálható-e akkor, ha az nem rajzol ki hasonló ívet, mint amilyen fentebb felvázoltam, tehát nem egy előrehaladó mozgás a demokrácia felé? Közismert, hogy a magyar politikatörténetben egy meglehetősen jól kiszámítható sablon érvényesül: rendszerváltás – kezdeti konszolidáció – a rendszer kereteinek fellazulása – rendszerváltás – majd újból ismétlődik a séma. Ezt a *circulus vitiosus*t nehéz fejlődésnek minősíteni, inkább beszélhetünk lökésszerű előrelendülésekről és visszaesésekről.¹⁰

Itt máris eloszlatatok egy félreértést: a fejlődés két dolgot semmiképp nem jelent. Egyrészt nem jelenti azt, hogy egy az egyben a nyugati folyamatok ismétlődnek, s az egésznek van egy, az autokratikus jellegtől a liberális demokráciáig tartó íve. Másrészt nem jelenti azt, hogy a rendszer saját logikáján belül minden fejlődik. A politikai fejlődés nagyon komplex dolog, s természetesen egy országban akkor is van politikai fejlődés, ha az imént említett képletek érvényesülnek, tehát például gyako-

⁹ Széchenyi István kifejezése.

¹⁰ A magyar történelem lökésszerű változásairól már Prohászka Lajos is ír híres esszéjében: Prohászka 1936.

TANULMÁNYOK

riak a rendszerváltások. Miért beszélhetünk politikai fejlődésről ilyen helyzetekben? Vegyük az országok között meglévő, fentebb már említett aszimmetriát. Bármennyire is fennáll, hogy a fejlődésben előbbre tartó országok szeretnék exportálni demokratikus elkötelezettségüket, de ebből még nem következik, hogy ha a fejlődésük alacsonyabb fokán álló országok ezeket az értékeket nem tudják magukévá tenni, akkor ott semmiféle fejlődésről nem beszélhetünk.

Akkor járunk el helyesen, ha nem csupán a vezető angolszász hatalmakhoz viszonyítunk tehát, hanem a miénkkel hasonló helyzetben lévő országokkal teszünk összehasonlítást. Ez persze rendkívül nehéz, szinte lehetetlen, hiszen tudjuk, hogy például a reformkori magyar elitek kifejezetten Anglia és az Egyesült Államok felé orientálódtak, és így van ez azóta is. Mégis igazat kell adnom Szente Zoltánnak, aki könyvében a magyar parlamentarizmust sok más ország parlamentarizmusával veti össze és ennek alapján nem tartja ezt az intézményt elmaradottnak, sőt sok európai országhoz képest fejlettebbnek (Szente 2011).

Ugyanakkor azt is meg kell mondanom: a hazai politikatudomány ma még nem tart ott, hogy egy sok területre kiterjedő összehasonlításhoz kellő mennyiségű empirikus adat álljanak rendelkezésére. Ez a kelet-közép-európai összehasonlításban mutatkozó empirikus deficit pedig azzal a ténnyel függ össze, hogy az 1960-as évek elején induló komparatív politika – a nyugati országok összehasonlítása után – csak az 1990-es évektől foglalkozik erősebben kelet-európai komparatiztikával, s azon belül a történeti komparatiztika még ritkább fenomén. Nem állítom persze, hogy tudásom kielégítő lenne egy valóban átfogó nemzetközi összehasonlításhoz. De azt is le kell szögezni, hogy ilyen jellegű vizsgálatokat mások sem nagyon végeztek, azaz meglehetősen ingoványos terepen mozgunk, és nemigen tudunk széles bázisra támaszkodni.

Ha például elegendő mennyiségű összehasonlító adat állna rendelkezésemre (ami nem áll), akkor talán megkockáztatnám: a rendszerváltások gyakoriságában nem biztos, hogy Magyarország egyedi helyzetben lenne. De ez nem csak Kelet-Közép-Európára lehet igaz. Morton Keller már említett könyve (Keller 2007) például több rendszerváltás-értékű változást regisztrál a madártávlatból egyenes-vonalúnak és folytonosnak tűnő amerikai történelemben. Valószínűleg az lenne a leginkább jót a magyar politikai fejlődés normalitásáról szóló elképzeléseink bizonyításának, ha mind több ilyen belső rendszerváltásról szóló leírással találkozoznánk, s persze azokat össze tudnánk vetni a hazai változásokkal.

Magyarország esetében tehát nem az a különbség, hogy nálunk voltak, másutt pedig nem voltak radikális változások, hanem az, hogy ezeknek nálunk nem volt elméleti megalapozása (összevetve az angolszász országokkal); hirtelen, váratlanul jöttek (a magyar történelem állandó hagyománya); ezek mégsem jártak olyan konfliktusokkal, mint a nyugat-európai átrendeződések (az autonóm társadalmi csoportok csekély jelenléte miatt). Ez utóbbi két pontnak köze van ahhoz, amiről

TANULMÁNYOK

Babits Mihály ír híres esszéjében, amikor arról beszél, hogy a magyar történelemben az egyik legállandóbb elem a „háborítatlanságra” való törekvés (Babits 1939).

A fentiek alapján az a tétel, hogy távolról sem csak az tekinthető fejlődésnek, amely „egyenesevonalú”, és a demokrácia kiépítésére irányul. Ez a klasszikus nyugati út, amely azonban – éppen a Rodrik és mások által említett specialitásai miatt – megismételhetetlen. Nagyon sok minden kopírozható belőle, de alapvető elemek nem ismételtetők meg. Ami nem azt jelenti, hogy nem kell törekedni minél több elemnek az átültetésére. Csak célszerű tisztában lenni, hogy ez a fejlődés sohasem lesz ugyanaz, mint az eredeti.

Ebből pedig nem következhet más, mint a már említett, zavarba ejtő felismerés: a magyar politikai fejlődés (történelmi megközelítést alkalmazva bizonyosan) normális. Ezt szeretném majd bizonyítani a későbbiekben, már csak azért is, hogy megóvjam magunkat egy visszatérő elemzési hibától, attól, hogy a magyar politikátörténetben elég gyakran előforduló rossz döntéseket pusztán erkölcsi alapon vitassuk, illetve hogy a szereplőket erkölcsileg marasztaljuk el. Természetesen a politikából nem iktathatók ki a politikusok – nem ritkán vitatható – erkölcsi döntései, de az erkölcsi aspektusok hangsúlyozása nem helyettesítheti a komparatív elemzéseket. Ugyanakkor látni is kell az összefüggést a két dolog között: ha csekély az összehasonlító horizont, könnyen keletkezhet az a látszat, hogy egy-egy „jó” döntés elmaradásáért (vagy akár egy egész történelmi folyamat „torz” karakteréért) a nem megfelelő erkölcsi habitusú, örökösen „rossz” döntéseket hozó elit a felelős. Amiből persze az is következik, hogy a folyamat megváltoztatását egy új erkölcsi dimenzióval, egy új politikai minőség megteremtésével lehet elérni. Amellett persze, hogy egy ilyen „erkölcs-központú” politika számonkérése nem mond nekünk túl sokat arról, milyen is a magyar politikai fejlődés nemzetközi összehasonlításban, még az is problematikus vele, hogy az erkölcsöt egynek és oszthatatlannak veszi. Holott éppen az a lényeg a politikában, hogy az egyes politikai áramlatok mögött különböző erkölcsi felfogások jelennek meg.¹¹

A normalitás egy nem mindent magában foglaló lehetőségstruktúráján belüli olyan elrendeződést jelent, amely hosszú időtávon a lehető legoptimálisabb együttélési kereteket biztosítja egy adott népesség számára. Ha egy országban előrehaladott a kapitalizmus, jól szervezett a civil társadalom, megvannak a feltételei és hagyományai a hatalommegosztásnak, az adott ország jól integrált a nemzetközi kereskedelembe és politikába stb., ott a „normalitást” egy ennek megfelelő (a liberalizmusból a demokrácia felé elmozduló) politikai szerkezet, és a szabad vállalkozást és cserét serkentő, a nemzetközi közösségben való biztos mozgásra épülő gazdasági szerkezet jelenti. Egy olyan országban viszont, ahol az említett tényezők vagy nin-

¹¹ E tekintetben állásponton nagyon hasonló, mint a neves magyar származású politikai filozófusé, Kolnai Aurélé, aki behatóan és mélyenszántóan elemzi a politikában jelenlévő erkölcsi megosztottságot (vö.: Kolnai 1997).

TANULMÁNYOK

csenek meg, vagy csak csökevényesen vannak jelen, a normalitást nem abban kell keresnünk, hogy az adott ország mikor éri el a másik által produkált szintet, hanem abban, hogy hogyan tud egyensúlyozni a saját feltételei által biztosított gyakorlat és a nálánál fejlettebb és a fejlődésére hatással lévő külső minták ideáljai között. A magyar politikai fejlődés ez utóbbi értelemben mindenképp – mert hiszen a belső fejlődésből következik – ugyanolyan, mint a nyugati.

De persze az értelmezési kihívást nem is ennek a megállapítása jelenti, hanem az, hogy a történelemben soha nem egymástól hermetikusan elzárt országok léteznek, hanem mindig vannak olyanok, amelyek előbbre tartanak és olyanok, amelyek hátrébb. Az egykori világszisztem- és centrum-periféria elméletek egyik problémás vonása, hogy a kelleténél statikusabbak, és nem elég érzékenyek arra, hogy a „kijelölt” geográfiai pozíciókat nem mindenki (és hosszú távon semmiképp sem mindenki) fogadja el. A hátrébb tartó országok a centrumba akarnak kerülni, és sokszor erre nagyon direkt felzárkózási programokat indítanak. Azaz itt egy „mozgó” normalitásról van szó. Vannak korszakok, amikor például Magyarországon a saját belső fejlődése a döntő és csekély a nemzetközi felzárkózásra készítő hajlam. Máskor viszont a külső körülményekhez való alkalmazkodás lesz a normalitás alapja, s azokat, akik ezt nem (vagy nem úgy) akarják, mint a felzárkózni kívánók, súlyos kritikával illetik, vagy nem ismerik el legitím szereplőnek.

De még tovább is bonyolíthatjuk a dolgot. Ha egy országban a normalitás az alkalmazkodás, ebből még nem következik, hogy csak egyféle alkalmazkodás lehetséges. Itt megint mondhatjuk: lehetséges, hogy a politikai és intellektuális elit csak azt az alkalmazkodást ismerik el „normálisnak”, amikor az ország igyekszik „egy az egyben” adaptálódni a külső közeghez, míg azt nem, hogy az úgynevezett „retrográd erők” – szerintük – „nem megfelelően” kívánnak alkalmazkodni.

Olyan megközelítésre van tehát szükségünk, amely a magyar politikai fejlődésben észreveszi a lényegét: itt a „haladás” másfajta dinamikában jelentkezik, mint a fejlett Nyugat-Európában. A hagyományos történetírásban a haladás-maradiság kettősségével próbálták leírni a legjellemzőbb dichotómiát, s ebből egy olyan történelemkép következett, amelyből kirekesztődtek, vagy alacsonyabb polcra kerültek a „maradiak”. Ez azonban a magyar politikai fejlődés félreértése. A „haladásra” fixált megközelítés meglehetősen kirekesztő azokkal az irányzatokkal szemben, amelyek – úgymond – a haladás ellen vannak. S mivel mindenütt a haladás jeleit keresik, nem értik, hogy egy társadalom egésze sosem „haladó”, abban mindig különféle rétegek szerepelnek. Ha tehát meg akarjuk érteni a magyar politikai fejlődésnek a máig elvezető (és jelenleg az orbánizmusban megtestesülő) logikáját, akkor el kell szakadnunk a haladó-retrográd felosztástól, mert ezzel semmit (vagy nagyon keveset) magyarázunk meg ebből a fejlődésből. Egy ilyen felosztásból a történelemnek egy rendkívül mechanikus és durván leegyszerűsítő olvasata alakulhat ki.

A magam felfogása nagyon messze esik ettől, mert a politikai fejlődés szereplői közé én minden releváns szereplőt beleérték, s úgy vélem: a politikai fejlődés lényeg-

TANULMÁNYOK

ge éppen az, hogy nagyon különböző felfogású, értékrendű és hagyományú csoportok akarnak egymással szemben különféle célokat és elképzeléseket megvalósítani. Vannak tehát itt speciális, az adott országra jellemző körülmények. Természetesen az 1989–90-es átmenet (ahogy azt bemutattam) az univerzális szempontokra helyezte a hangsúlyt, s egy nemzedéknyi idővel a hátunk mögött sokszor érezhetjük úgy, hogy egyáltalán nem számítanak (visszamenőleg sem), hogy egy adott országnak milyenek a sajátos hagyományai.

Hadd érzékeltessem ezt a már elemzett APD példájával. Ennek az irányzatnak bizonyos szerzői (mint bemutattam) Amerika lényegét politikai fejlődés és politikai gondolkodás egységében látják. A mi számunkra e gondolat úgy vihető tovább, hogy egy országban, ahol elméleti-filozófiai kategóriákban tudnak gondolkodni saját múltjukról, egészen más demokrácia-konfigurációt eredményezhet, mint olyan országé, ahol bár a múlt fontos, de sosem volt ilyen elméleti hagyomány. Az persze nagyon messzire, és ismét csak a legfejlettebb angolszász demokráciák kialakulástörténetének folyamatához vezetne, ha felidézni, Amerikában miért és hogyan vált a politika részévé az elmélet. Elég itt Gordon Woodra utalnom, aki egészen odáig megy vissza, hogy az amerikai alapítók az angol alkotmányos fejlődés torzulásait szerették volna korrigálni, és ehhez a korszak leghíresebb angol filozófusainak munkáira támaszkodtak (Wood 2008: 179). Már ez az egy munka is elég az összehasonlításhoz, amelyről megállapítottam fentebb, hogy az analitikus keret szempontjából alapvető. Wood ugyanis azt írja: „Az amerikai demokrácia forrása a bizalmatlanság lett, amely időnként olyan méreteket öltött, hogy magát a reprezentáció fogalmát kérdőjelezték meg, és magukról megfélemezett tömegek, valamint törvényen kívüli szervezetek léptek fel, állítva, hogy nagyobb hitelességgel beszélnek a nép nevében, mint a megválasztott képviselők.” (Wood 2008: 184)

Ebben az idézetben (amelyet persze nem kell szentírásnak vennünk, de mégis csak fontos dolgot tár fel), benne van az angolszász politikai fejlődés specialitása, az elméleti-elvi alapozás és a politika konfliktusként való megélése. Ez utóbbi kapcsán pedig azt érdemes felvetni, hogy vajon miért is tűnik a magyar politika annyira torzultnak, amikor a konfliktusok intenzitása kisebb benne, mint a nyugati politikában. Vajon tudunk-e a magyar politikában olyasmiről, amiről Wood beszél a reprezentáció megkérdőjelezése kapcsán? Nem igazán. Ebből is látszik, hogy minden további nélkül „el tudunk tekinteni” a nyugati demokráciák sérülékenységtől, s a természetes módon fejlődésüket normálisnak tekintjük, miközben a magyar politikában történeteket kevésbé tudjuk teoretikus alapokon megfogni, s mégis torzultnak és zsákutcásnak nézzük. Természetesen roppant nehéz összehasonlítani Magyarországot az Egyesült Államokkal. Amerikában korántsem egyenesvonalú fejlődésről van szó, időről időre nehézségek támadnak, sőt ezek az önrombolásig fokozódhatnak (Wollin 2010), Chou pedig arra hívja fel a figyelmünket, hogy itt nem valami véletlenről, hanem a nyugati fejlődés inherens vonásáról, az alapokkal összefüggő tulajdonságáról van szó (Chou 2011). Nem belebocsátkozva most a nyugati fejlődés mélyebb elem-

TANULMÁNYOK

zésébe, annyit jegyeznek itt meg, hogy Szűcs Jenő is nagyon érzékletesen foglalja össze ezt az alapot, amikor egyfajta alulról jövő káoszról beszél a nyugati civilizáció kezdeténél (Szűcs 1983).

De vajon attól, hogy a nyugati fejlődésről szerzők tucatjai állapítják meg, hogy sérülékeny és önromboló, mondhatjuk-e, hogy az a fejlődés torzult? Vajon a nyílt konfliktusok és azoknak akár a legszélsőségesebb formákban való kitörése mennyire fér bele egy demokratikus fejlődésbe? Ha a nyugati demokráciákat meg akar-nánk szabadítani ezektől a vonásaiktól, akkor a lényegüket nem értenénk. Márpedig a mintakövetésre épülő magyar történelmi fejlődés egész történelmi modellje egy ilyen, „megtisztított” mintát keres magának: Nyugat, de sérülékenységgel, annak idealizált állapotában. De elvárható-e egy mintakövető elittől, hogy másképpen cselekedjen, hogy a viszonylag könnyen adaptálható mintákon (intézmények, parlament) kívül az igazán mély strukturális adottságokat (társadalmi viszonyok, konfliktusok) is átültesse? Attól tartok, ez lehetetlen vállalkozás lenne.

Ez pedig az egyik legnagyobb ellentmondás, ami ebben a témában létezik, merthogy Magyarországnál sokkal mélyebb konfliktusokat kihordó országokat is a „normális” kategóriába sorolunk, míg az itthoni fejlődésben jelentkező csekélyebb konfliktus-intenzitás is a felé ösztönöz minket, hogy a magyar fejlődésben ne érzékeljük a normalitást.

Mielőtt tehát elhamarkodottan arra a következtetésre jutnánk, hogy a „közjogi harcok” folytonossága és természetlensége, mint valami tőlünk idegen és nem a társadalom igényeire figyelő politikai magatartás okozná a „torzulást”, mindenképpen célszerű szem előtt tartanunk a legnagyobb magyar „összehasonlító” megjegyzését. Ezzel ugyanis arra utal, hogy minden országnak van valamilyen sajátos megközelítési út-vonala, és jól tesszük, ha vizsgálatunkban igyekszünk megtalálni ezt az utat, ahelyett, hogy az adott országon olyasmit kérünk számon, aminek teljesítésére nem képes.

Eredendően az utókor azért „marasztalja el” a közjogi politikát és az ilyen jellegű küzdelmekbe belemélyedő politikusokat (figyelmen kívül hagyva, hogy egy ilyen hagyományú országban a közjogi politika az elsőszámú realitás), mert emiatt a politikai elitnek – úgymond – nem maradt ideje a valóságos problémákra, például, hogy ugyanolyan típusú osztálypolitikát folytasson, mint a nyugati országokban. Csak-hogy láthattuk a magyar pártok kezdetéről szóló részben, milyen esélyei voltak itthon egy nyugati típusú pártosodásnak. Nem sok. Nem mindig az tehát a problémák gyökere, hogy az elit (vagy annak egy része) elutasítaná a nyugatosodást, hanem az, hogy a nyugati minta követésének csak bizonyos feltételei vannak meg (például az elitek szándéka a minta átültetésére); míg más feltételek (a történelem során kiforr-málódó évszázados specialitások) viszont nincsenek.

A közjogi politika és annak szerepsémái másfajta deficittel járnak. Míg a Wood által leírt helyzetben az tűnik fel, hogy a konfliktus már-már a hatalmi működést veszélyezteti, ilyenről a magyar politikában nem tudunk, sőt éppen az ellenkező-je az igaz: a hatalmi mechanizmus bármilyen körülmények között is sérthetetlen.

TANULMÁNYOK

Amerikában nem. A közjogi elrendeződés egyik legérdekesebb hozadéka – s itt Bibó Istvánnak nagyon igaza van –, hogy nem (vagy csak nagyon korlátozottan) teszi lehetővé az egyes rendszerek belső fejlődését (Bibó 1986). De nem arról van szó, hogy azért nem fejlődnek a rendszerek, mert túlzottan kiéleződnek a közjogiság különböző pólusain álló szereplők közötti ellentétek, hanem arról, hogy túl *kevés* éleződnek ki. A magyar politikai fejlődés azért mozdulatlan, mert túl kevés benne a tényleges, kihordott és végigharcolt konfliktus.

De ezt is úgy kell megállapítanunk, mint a magyar politikai fejlődés sajátosságát, nem pedig, mint torzulást. Ha komolyan vesszük, amit jelentős magyar eszmétörténészek: Prohászka (1936), Joó Tibor (1940) vagy Babits Mihály (1939) írt évszázadok magyar politikai fejlődését elemezve, akkor a legfontosabb tanulságnak egy tartósan meglévő konfliktusminimalizáló *politika* jelenlétét regisztrálhatjuk. Az által, hogy a magyar politikában nem – például az amerikaihoz hasonlóan – politikai filozófiai elvek alkalmazásával vívtak komoly politikai küzdelmeket, hanem egy, az államot és a társadalmat a szent korona tanban feloldó ideológiát alkalmaztak (lásd erről: Eckhart 1941), a magyar politika évszázadok alatt a nyugalmat és a háborítatlanságot tartotta természetesnek, nem pedig a konfliktust és a változást. Tézisem tehát az, hogy a nyugati fejlődés sérülékenysége, alulról és felülről egyszerre történő megalapozása, a konfliktusok kezelésében való elméleti narratívák alkalmazása, alapvetően eltér a mi általunk követett sérülékenység- és konfliktuskerüléstől, illetve az állam-társadalom szférák egymásban történő feloldódásától. De ez nem torzulás, hanem egy adottság, amit történelmileg és a jelenben is (merthogy hatása ma is érvényesül) meg kell értenünk.

S ez az adottság azzal függ össze, hogy a felzárkózó országok elitjei egyszerűen nem tudnak számot vetni a mintaországok belső sérülékenységeivel, sőt épp ellenkezőleg: azt hiszik, hogy a mintaországok mentesek a sérülékenységtől és éppen ezt az ideális állapotot kell átültetni, mert hiszen Magyarország az, amely évszázados közjogi konfliktusai által sérülékeny. A közjogi konfliktus tehát felnagyul, a nyugati fejlődés konfliktusai összeszűkülnek, de ezen sem csodálkozhatunk. Ahogy az 1989–90-es átmenet idején „elbúcsúztunk” a történelemtől (mert annak jelenléte a jelen problémáinak megoldását veszélyeztette); úgy „búcsúzott el” a nyugati országok belső viszonyainak mélyebb elemzésétől a mindenkori hazai elit egy része is. A reformkor nagy Nyugat-láza erre a legjobb példa, amikor egy nemzedék hirtelen ébredt rá arra, hogy elődei évszázadokig elmulasztották a Nyugat követését, és ezért e nyugati vívmányok bevezetésétől várta az évszázados elmaradottság felszámolását.

Összegzés

A tanulmány végén mindössze két következtetést szeretnék levonni. Az első: a politikai fejlődés fogalma egyszerre univerzális és specifikus. Ez azt jelenti, hogy a foga-

TANULMÁNYOK

lom által nem csak országok fejlődésének közös jellemzőit tudjuk vizsgálni, de az egyes országok eltérő fejlődését is. Van értelme tehát (és erre csattanós példa az APD) egyes országok specifikus fejlődési útját vizsgálni. Már csak azért is, mert sokszor az univerzális minták megismétlődését várva nem fordítunk kellő figyelmet az egyes országok saját előtörténetéből következő folyamataira.

Második megjegyzésem éppen ez: az előfeltételek sokkal nagyobb súllyal esnek latba, mint azt eddig gondoltuk, illetve mint azt az 1980-as évek második felétől uralkodóvá váló tranzitológiai paradigma feltételezte. Ez a paradigma volt ugyanis az, amely bizonyos értelemben el akarta szakítani a múltat a jellel összekötő szálat, s az volt a központi állítása, hogy a demokrácia bevezetése nem előfeltétel-függő, azaz bárhol és bármikor lehetséges. És az adott helyzetben ebben talán igaza is volt, hiszen sok ország úgy váltott rendszert az 1980-as évek végén, hogy valóban csekély demokratikus előléttel rendelkezett. De az átmenetek már csak ilyenek; szinte soha nem készek a feltételek, s szinte mindig ugrást jelentenek egy addig ismeretlen világba.

Am a már létező demokráciák fejlődéstörténete során derül ki, hogy ami nem volt fontos az átmenet idején, az egyre fontosabb lesz későn. Ha tehát egy országnak gazdagok a demokratikus hagyományai, nagy valószínűséggel más fejlődési utat jár be, mint az az ország, ahol ezek az előfeltételek korlátozottak. Tanulmányomban nem véletlenül foglalkoztam hosszasan az amerikai politikai fejlődéssel, amely jól példázza, mennyire más az a közeg a magyarhoz képest, és mennyire haszontalan vállalkozás lenne, ha mi mesterségesen megpróbálnánk egy „amerikai” magyar politikai fejlődést előállítani.

Arra viszont nagyon is alkalmas az amerikai példa, hogy az irányzat felfedezéseit alkalmazzuk Magyarországra, és ha nem is kizárólagosan, de bátran nézzünk szembe itthon is „a politikai fejlődés egy országban” izgalmas kérdésével. Már csak azért is, mert az 1990 és 2022 között történeteket semmi szín alatt nem értjük meg egy minden országra egyaránt alkalmazható „tranzitológiai sablon” alapján. A magyar politikai fejlődés tele van olyan elemekkel, amelyek különös elmélyedést igényelnek. Mindezzel nem azt állítom, hogy Magyarország „kivételes” ország. Azt azonban igen, hogy „kivételesen” érzékenyen kell vizsgálnunk országunk politikai fejlődését, ami (bármily csábító is) nem intézhető el annyival, hogy zsákutcák hosszú láncolata.

Irodalom

- Acemoglu, D. – Robinson, J. A. (2013): *Miért buknak el nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete.* HVG Könyvek, Budapest
- Babits M. (1939): *A magyar jellemről.* In: Szekfű Gy. (szerk.): *Mi a magyar? Magyar Szemle Társaság.* Budapest

TANULMÁNYOK

- Ballagi G. (1888): A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Franklin-társulat, Budapest
- Bibó I. (1986): Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Válogatott tanulmányok, 1945–1949. II. kötet. Magvető Kiadó, Budapest, 569–620.
- Chou, M. (2011): When Democracies Fail. *Political Studies Review*, 9(3): 344–356.
- Csizmadia E. – Lakatos J. – Novák Z. – Rajnai G. (2022): Orbán Viktor tuskáni beszéde elé. HVG online, július 22. https://hvg.hu/360/20220722_Meltanyosság_Intezet-elemzes_Orban_Viktor_tusnadi_beszede_ele (Utolsó letöltés: 2022. 10. 10.)
- Csizmadia E. (2015): Politikai fejlődés és pártfejlődés: egy történeti alapú irodalmi áttekintés. *Politikatudományi Szemle*, 24(4): 129–151.
- Csizmadia E. (2016): A tranzitológiának vége, felejtjük el? Az átmenet tervezett intézményeitől a tervezetlen hibridizációig. *Politikatudományi Szemle*, 25(2): 135–153.
- Csizmadia E. (2017): A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, és ha igen, hogyan? Gondolat Kiadó, Budapest
- Csizmadia E. (2018): Miért lett Magyarország olyan, amilyen? *Ellensúly*, 1.
- Csizmadia E. (2019a): Mit kezdünk Európával? A hazai politikai elit mintakövetési és mintafarmálási stratégiája. *Metszetek* 4: 110–133.
- Csizmadia E. (2019b): Ellenzékiség, aktorok és a demokrácia nyitott kimenetele. Az 1990 utáni Magyarország példája. *Politikatudományi Szemle*, 28(4): 89–116.
- Eckhart F. (1941): A szent-korona eszme története. Magyar Tudományos Akadémia kiadványa
- Goldstone, J. A. – Ulfelder, J. (2004): How to Construct Stable Democracies? *The Washington Quarterly*, 27(1): 9–20.
- Higley, J. – Burton, M. (2006): *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Rowman and Littlefield Publishers. Lanham – Boulder – New York – Toronto – Oxford
- Jóó T. (1940): *Magyar nacionalizmus*. Athenaeum, Budapest
- Keller, M. (2007): *America's Three Regimes: A New Political History*. Oxford University Press, New York
- Kersh, R. (2005): Polity Forum: Introduction to Roundtable on Periodization and American Politics. *Polity*, 37(4): 511–512.
- Kirk, R. (2020): *Amerika brit kultúrája. Pars Pro Toto*. MMA Kiadó Nonprofit Kft.
- Kolnai A. (1997): Erkölc és politikai megosztottság. *Századvég, Új folyam*, 2(5): 127–148.
- Lim, E. (2014): Political Thought, Political Development, and America's Two Foundings. *American Political Thought*, 3(1): 146–156.

TANULMÁNYOK

- Mann, M. (1971): The Social Cohesion of Liberal Democracy. *American Sociological Review*, June, 423–439.
- Moore, B. (1966): *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston, Beacon Press
- Nackenoff, C. (2014): The Private Roots of American Political Development: The Immigrants' Protective League's „Friendly Sympathetic Touch”, 1908–1924. *Studies in American Political Development*, 28(2): 129–160.
- Narizny, K. (2011): Anglo-American Primacy and the Global Spread of Democracy. *An International Genealogy*. *World Politics*, 64(2): 341–373.
- Orren, K. – Skowronek, S. (2004): *The Search for American Political Development*. Cambridge University Press, New York
- Polsky, A. J. (2005): No Tool is Perfect. Periodization in the Study of American Political Development. *Polity*, 37(4): 523–530.
- Prohászka L. (1936): *A vándor és a bujdosó*. Minerva, Budapest
- Rodrik, D. (2016): Is Liberal Democracy Feasible in Developing Countries? *Studies in Comparative Development*, 51(1): 50–59.
- Schlesinger, A. M. Jr. (1949): *Paths to the Present*. MacMillan, New York
- Schlesinger, A. M. Jr. (1986): *The Cycles of American History*. Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, Boston
- Szente Z. (2011): *Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után 1867–1918*. Atlantisz Kiadó, Budapest
- Szűcs J. (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető Kiadó, Budapest
- Tilly, C. (1975): *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton University Press, Princeton
- Tumin, J. (1982): The Theory of Democratic Development. *Theory and Society*, 11(2): 143–164.
- Wollin, S. S. (2010): *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*. Princeton University Press, Princeton
- Wood, G. (2008): Az amerikai alkotmányosság eredete. *Aetas*, 23(2): 179–186.
- Zon, Hans von (1994): The Lack of Cohesion as the Crucial Problem for Post-Socialist Societies. *Al. And Society*. 8(2): 151–163.